

Rotátor

Adott ponttól (origó) fix távolságban szabadon mozgó tömegpont. A mozgás az r sugarú gömbfelületen történik, és csak mozgási energia van:

$$-\frac{\hbar^2}{2m_0} \Delta\psi = E\psi$$

Mivel r állandó, érdemes gömbi polár koordinátákat használni. Laplace-operátor:

$$\Delta\psi = \frac{\partial^2\psi}{\partial r^2} + \frac{2}{r} \frac{\partial\psi}{\partial r} + \frac{1}{r^2} \left(\frac{\partial^2\psi}{\partial\theta^2} + \operatorname{ctg}\theta \frac{\partial\psi}{\partial\theta} + \frac{1}{\sin^2\theta} \frac{\partial^2\psi}{\partial\phi^2} \right)$$

Csak a szögek szerinti deriváltak adnak nullától különböző értékeket:

$$\frac{1}{r^2} \left(\frac{\partial^2\psi}{\partial\theta^2} + \operatorname{ctg}\theta \frac{\partial\psi}{\partial\theta} + \frac{1}{\sin^2\theta} \frac{\partial^2\psi}{\partial\phi^2} \right) + \frac{2m_0}{\hbar^2} E\psi = 0$$

Beszorozva r^2 -el, és beírva a $\Theta = m_0 r^2$ tehetetlenségi nyomatékot (forgó mozgás):

$$\frac{\partial^2\psi}{\partial\theta^2} + \operatorname{ctg}\theta \frac{\partial\psi}{\partial\theta} + \frac{1}{\sin^2\theta} \frac{\partial^2\psi}{\partial\phi^2} + \frac{2\Theta}{\hbar^2} E\psi = 0$$

A szögek szerinti függés két külön függvény szorzataként írható: $\psi(\theta, \phi) = F(\theta)G(\phi)$

$$\frac{\partial^2 F}{\partial\theta^2} G + \operatorname{ctg}\theta \frac{\partial F}{\partial\theta} G + \frac{1}{\sin^2\theta} F \frac{\partial^2 G}{\partial\phi^2} + \frac{2\Theta}{\hbar^2} EFG = 0 \quad \frac{\partial F}{\partial\theta} = F' \quad \frac{\partial G}{\partial\phi} = G'$$

Rotátor energia sajátértékei

Beszorozva $\sin^2\theta/FG$ -vel, és rövidítve jelölve a θ, ϕ változók szerinti deriváltakat:

$$\frac{F''}{F} \sin^2\theta + \cos\theta \sin\theta \frac{F'}{F} + \frac{2\Theta}{\hbar^2} E \sin^2\theta + \frac{G''}{G} = 0 \quad \frac{\partial F}{\partial \theta} = F' \quad \frac{\partial G}{\partial \phi} = G'$$

Az egyenlet utolsó tagja csak ϕ -től függ, a többi része pedig csak θ -tól. Az egyenlet csak akkor teljesül bármilyen szög értékekre, ha a két rész egyenként állandó:

$$\frac{G''}{G} = -m^2 \quad \text{ahonnan} \quad G'' + m^2 G = 0$$

A megoldás alakja: $G = e^{im\phi}$

A szöget 2π -vel megnövelve ugyanabba a pontba jutunk, így a függvény értéke ugyanaz kell legyen: $e^{im(\phi+2\pi)} = e^{im\phi} e^{im2\pi} = e^{im\phi} \rightarrow e^{im2\pi} = 1 \rightarrow m: \text{ egész szám}$

Az F -re felírt egyenletet is megoldva és összevonva a gömbfüggvényeket kapjuk:

$$\psi_{lm} = N_{lm} \sin^{|m|}\theta P_l^m(\cos\theta) e^{im\phi}$$

Az energia sajátértékekre pedig:

$$E_l = \frac{\hbar^2}{2\Theta} l(l+1) \quad l = 0, 1, 2, \dots \quad m = -l, -l+1, \dots, -1, 0, 1, \dots, l-1, l$$

Ezek a diszkrét energiaszintek eredményezik a kétatomos molekulák rotációs színképét.

Példa:

Ha a sósav-molekulában a H és Cl atomok közötti átlagos távolság $1,3 \cdot 10^{-10}$ m, akkor milyen hullámhosszú fotont bocsát ki az első gerjesztett forgási állapotból az alapállapotba átmenő molekula?

A H-atom egy proton, tömege $1,67 \cdot 10^{-27}$ kg, a Cl-atom tömege pedig $5,81 \cdot 10^{-26}$ kg.

Pálya impulzusmomentum

Ahogy a haladó mozgás kinetikus energiája kifejezhető a lendülettel (impulzus), a forgó mozgás kinetikus energiája kifejezhető a perdülettel (impulzusmomentum):

$$T = \frac{p^2}{2m_0} \quad \rightarrow \quad T = \frac{L^2}{2\Theta}$$

Ezért az L^2 operátor sajátfüggvényei szintén a gömbfüggvények lesznek, a sajátértékek pedig a rotátor energia sajátértékei 2Θ -val szorozva:

$$L^2\psi = \lambda\psi \quad \rightarrow \quad \lambda = \hbar^2 l(l+1) \quad l = 0, 1, 2, \dots$$

A perdület nagysága tehát: $|\vec{L}| = \hbar\sqrt{l(l+1)}$ Bohr-modell szerint volt: $|\vec{L}| = n\hbar$

A perdület z -komponensére: $L_z\psi = \lambda\psi \quad \rightarrow \quad -i\hbar\frac{\partial\psi}{\partial\phi} = \lambda\psi \quad \rightarrow \quad \frac{\partial\psi}{\partial\phi} = i\frac{\lambda}{\hbar}\psi$

Ennek megoldása: $\psi_m = A_m e^{im\phi}$ ahol $m = \frac{\lambda}{\hbar}$ egész szám.

A perdület z -komponensének lehetséges értékei tehát: $\lambda = m\hbar$

ahol $m = -l, -l+1, \dots, -1, 0, 1, \dots, l-1, l$

Íránykvantálás

Láttuk tehát, hogy a perdületvektor hossza és annak z-komponense (vagy egyéb komponensei) is kvantált:

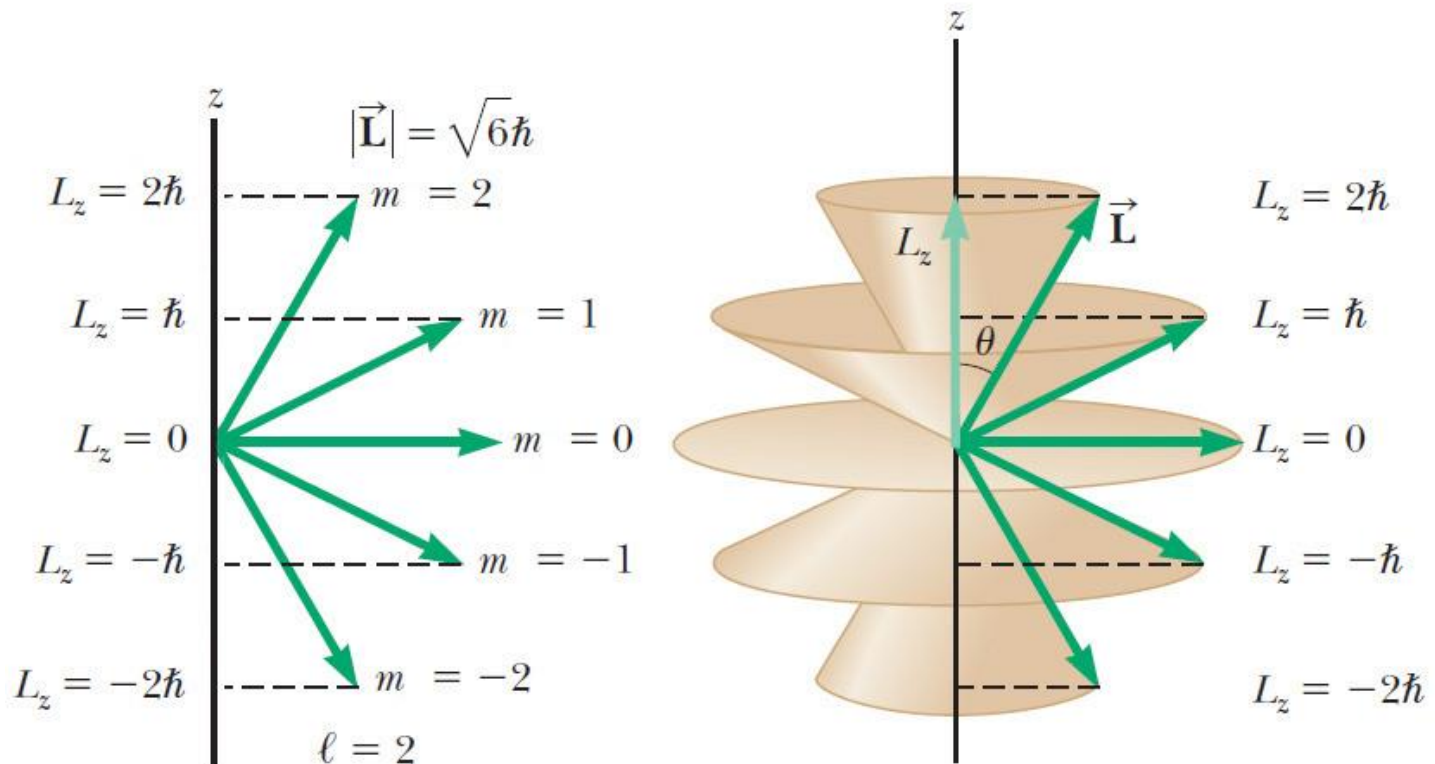
$$|\vec{L}| = \hbar\sqrt{l(l+1)}$$

$$l = 0, 1, 2, \dots$$

$$\lambda = m\hbar$$

$$m = -l, -l+1, \dots, -1, 0, 1, \dots, l-1, l$$

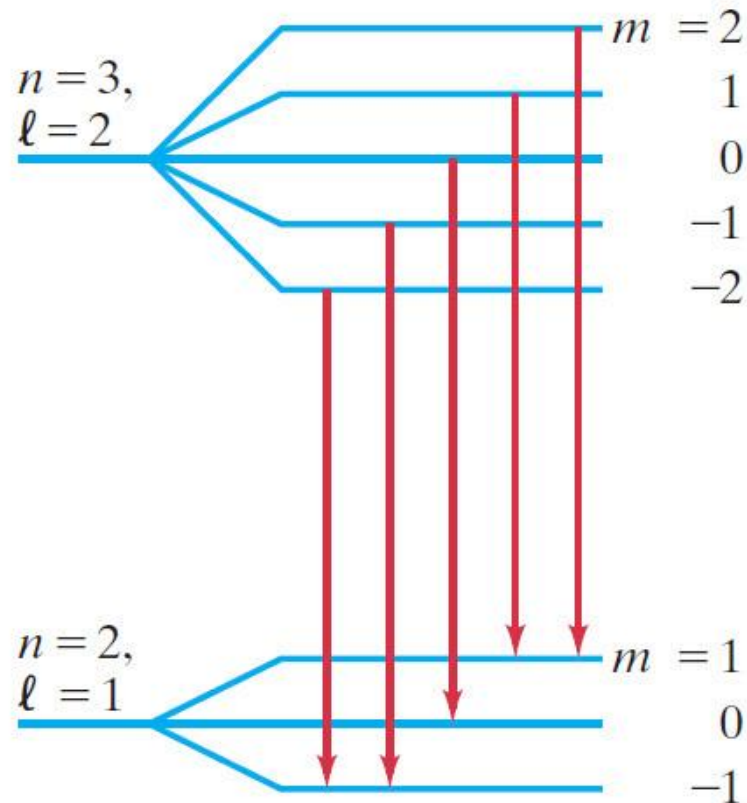
Ez azt jelenti, hogy a perdületvektor iránya (θ szög) sem lehet tetszőleges.

Zeeman-effektus

Kísérlet: Mágneses térben a spektrum vonalai felhasadnak egymáshoz közel lévő vonalakra. Ez azt jelenti, hogy az atomi energiaszintek felhasadnak mágneses térben.

Ilyenkor az atomban az elektron energiája már nem csak az n főkvantumszámtól, hanem az m mágneses kvantumszámtól is függ. Innen az elnevezés.

Példa:

Határozza meg a hidrogén atomban az elektron pálya impulzusmomentumának lehetséges értékeit, és annak z irányú vetületeit, ha $n = 4$!

Spin

Az elektron a pálya impulzusmomentum mellett rendelkezik saját impulzusmomentummal is. Ezt nevezik spinnek.

Kísérlet: Felfedezték, hogy a hidrogén spektrális vonalai még mágneses tér hiányában is valójában egymáshoz közel lévő két vagy több vonalból állnak. A különbséget az elektron saját perdületével (spin) és a spin-pálya kölcsönhatással magyarázták (**finomszerkezet**).

A spin kvantumszámot a Schrödinger-egyenlet nem adja meg, annak létezését Dirac későbbi módosítása magyarázta meg relativisztikus effektusként.

A spin nagysága:

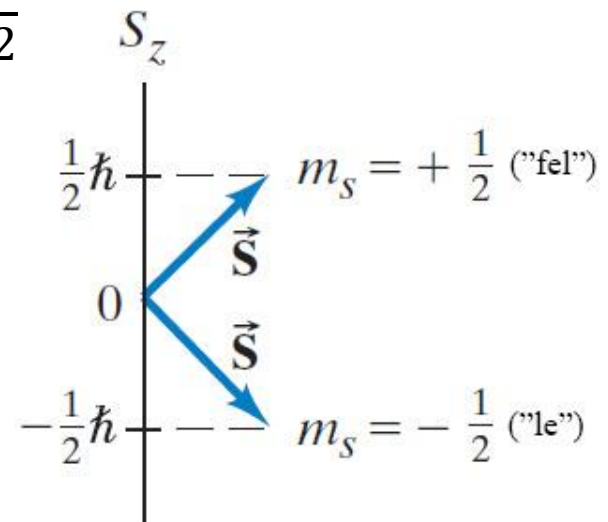
$$|\vec{S}| = \hbar\sqrt{s(s+1)} = \frac{\sqrt{3}}{2}\hbar \quad \text{tehát } s = \frac{1}{2}$$

A spin z irányú vetülete pedig mindig kétféle érték lehet: $-\frac{\hbar}{2}, \frac{\hbar}{2}$

$$S_z = m_s \hbar$$

Tehát az m_s spinkvantumszám:

$$m_s = \pm \frac{1}{2}$$

Kiválasztási szabály

Mivel a kibocsátott/elnyelt foton spinje $\hbar$ értékű (**bozon**, vagyis egész spinű részecske), csak olyan átmenetek engedélyezettek, amelyeknél $\Delta l = \pm 1$ és $\Delta m = 0, \pm 1$.

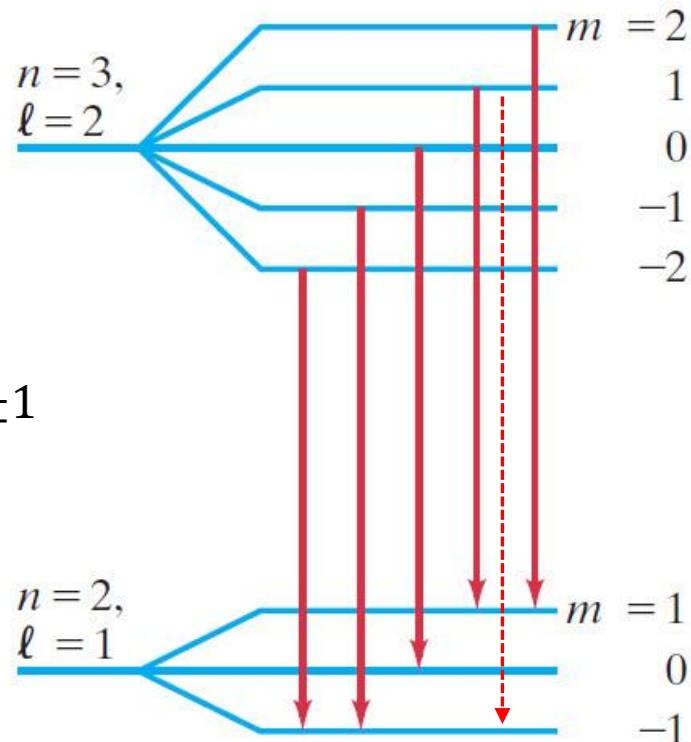
Az elektron a **fermionok** közé tartozik: feles spinű részecske.

A megengedett átmenetek sokkal nagyobb valószínűségűek a tiltott átmenetekhez képest, de azoknak sem nulla a valószínűsége.

Emiatt a megengedett átmenetek spektrális vonalai sokkal fényesebbek.

perdületmegmaradási törvény

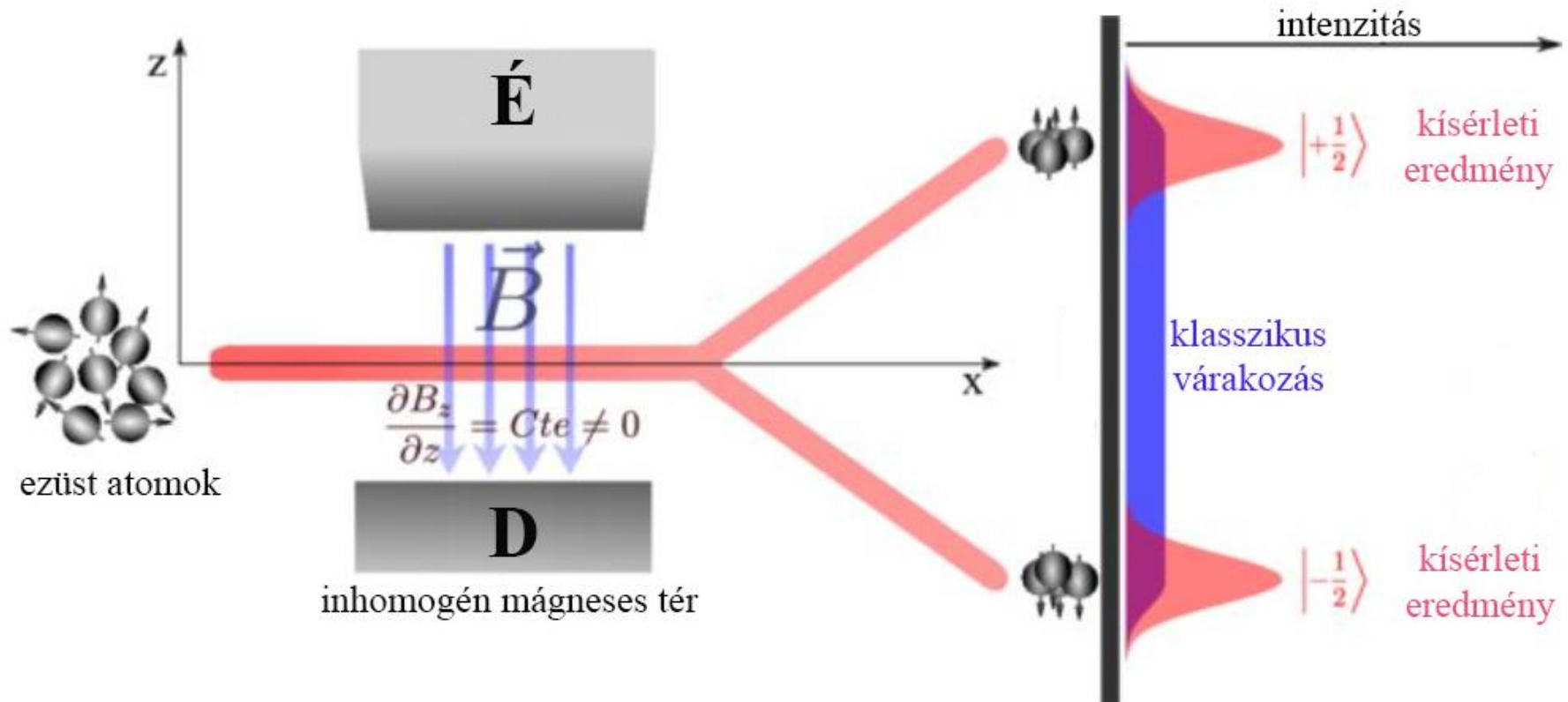
$$\Delta l = \pm 1 \text{ és } \Delta m = 0, \pm 1$$

Stern-Gerlach kísérlet

Az inhomogén z irányú mágneses térben a random orientációjú ezüst atomokat eltérítve klasszikusan folytonos eloszlást vártak az ernyőn.

Eredmény: mindössze két fényes folt (1922)

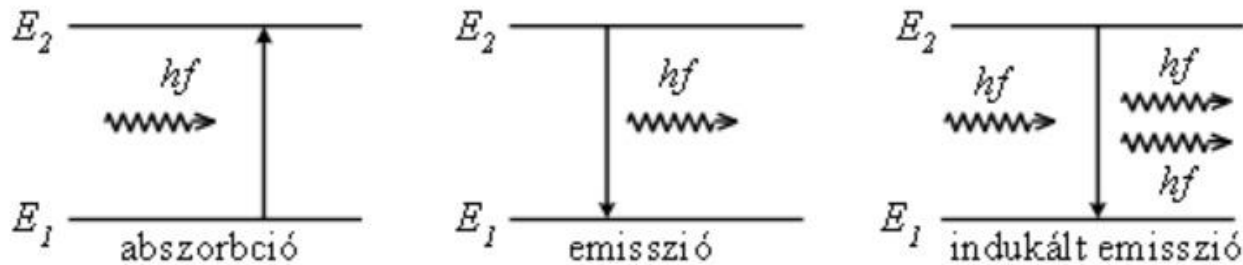
Atomok gerjesztett állapota - Indukált emisszió

A megfelelő energiájú foton elnyelésével az atom gerjesztett állapotba kerül, az adott elektron magasabb energiájú pályára ugrik át. Ez az **abszorpció** folyamata.

A gerjesztett állapot élettartama kb. 10^{-8} s, de vannak metastabil állapotok is, ahol kb. 10^{-3} s.

Ezután **spontán emisszió** révén az elektron alacsonyabb energiájú állapotba ugrik át egy megfelelő energiájú foton kibocsátása mellett: $E_2 - E_1 = hf$

Einstein 1916-ban megjósolt egy harmadik típusú folyamatot, az **indukált emissziót**.

Indukált emisszió:

Az indukált emisszió esetében a legerjesztődés és az emisszió nem spontán történik, hanem azt a gerjesztett atom mellett elhaladó ugyanolyan energiájú foton váltja ki (**indukálja**).

Az emittált foton ugyanabban az irányban halad, mint az indukáló foton, frekvenciája, fázisa és polarizációs síkje is ugyanaz, tehát a két foton **koherens**.

Lézer működése

LASER: Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation
(fényerősítés indukált emisszióval)

Az indukált emisszió segítségével lehetővé válik a fény erősítése.

Működés: Energia bepumpálással eléri, hogy több elektron legyen a gerjesztett, mint az alacsony energiaszinten (**populáció inverzió**). Ekkor több indukált emisszió lesz, mint abszorpció, tehát a fény erősödik.

Tulajdonságok: monokromatikusság (azonos frekvencia), kismértékű divergencia, nagyfokú koherencia, nagy felületi teljesítménysűrűség (lencsével fokozható), nagy spektrális teljesítménysűrűség (mivel csak egy frekvencia van).

Lézerek alkalmazásai:

- megmunkálás, fúrás, ponthegesztés,
- műtéti beavatkozás, szemsebészet
- gén sebészet,
- vonalkód leolvasás,
- Cd lemezjátszó lézer olvasófej,
- interferencián alapuló hosszúság, és sebességmérés,
- iránykitűzés,
- holográfia

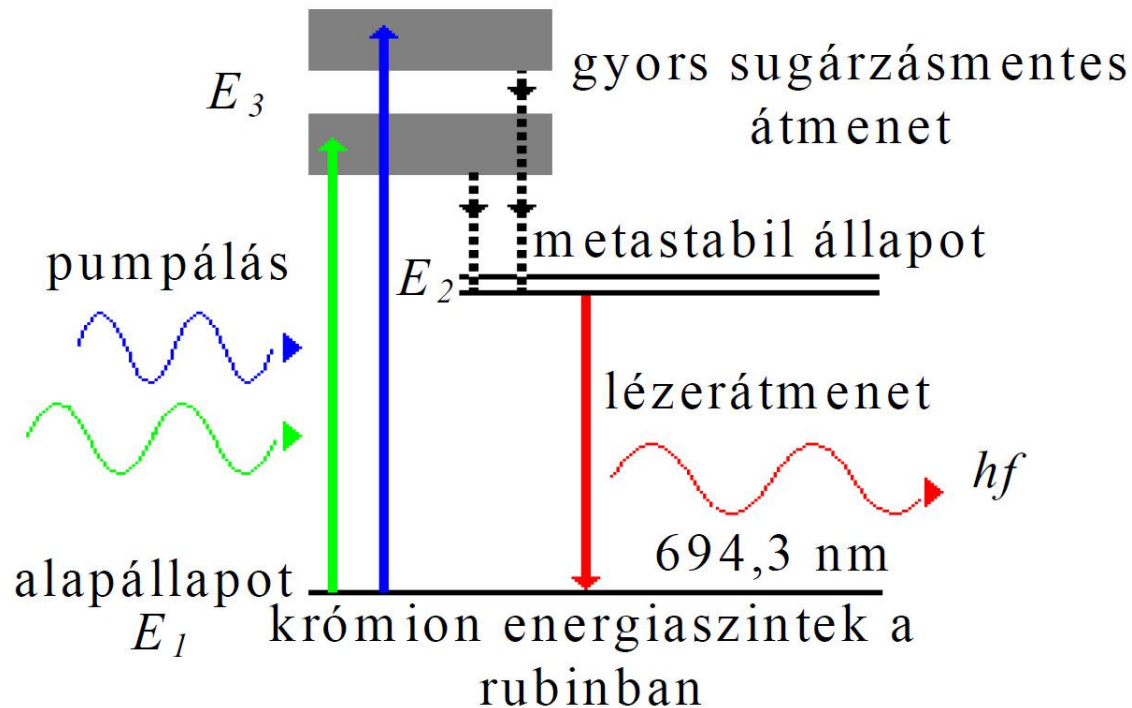

Rubinlézer (szilárdtest lézer)

Lézeranyag: 0,05 % Cr_2O_3 -dal szennyezett Al_2O_3 -ból mesterségesen növesztett egykristályból csiszolt henger.

Működés: az E_3 nívót nagyintenzitású fényimpulzussal gerjesztik.

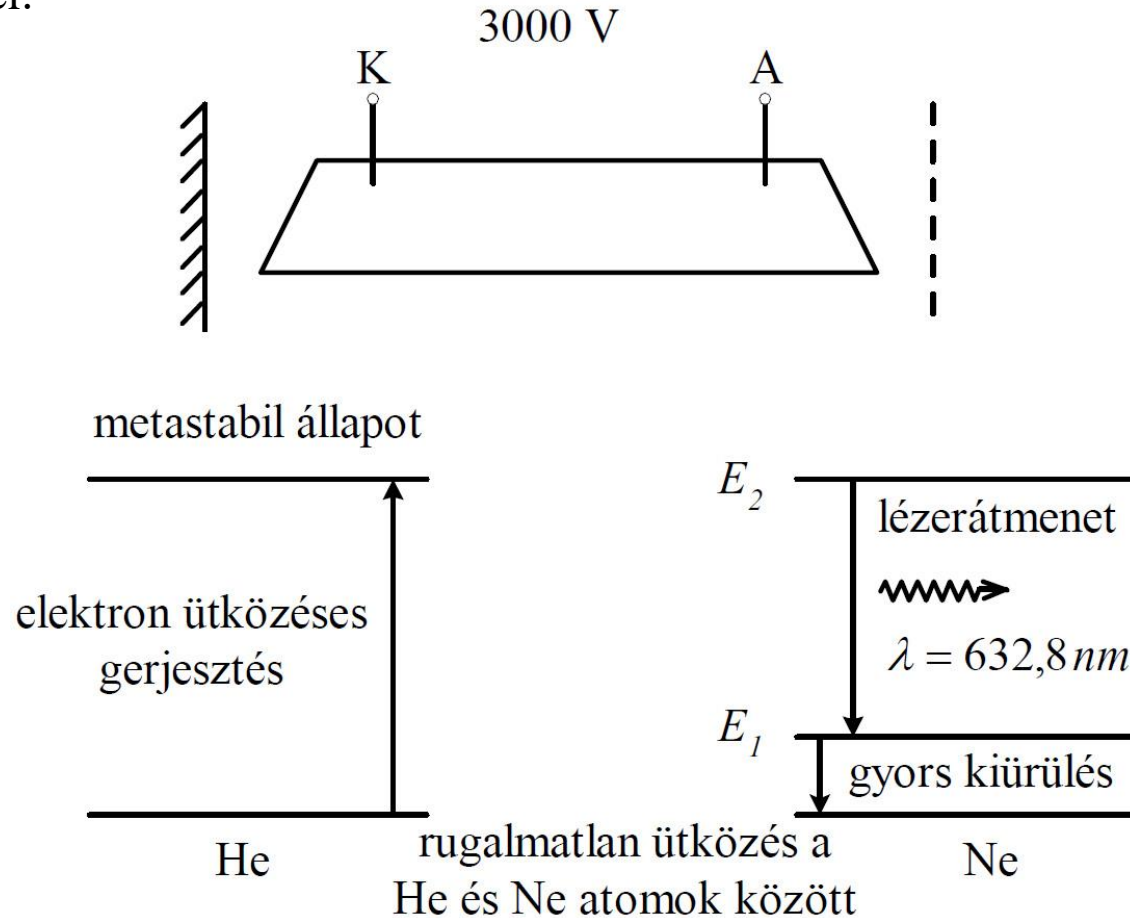
Innen ún. sugárzásmentes átmenet vezet az E_2 nívóra 10^{-7} s alatt. Mivel az E_2 egy metastabil nívó és élettartama $\sim 10^{-3}$ s, így létrejön a populáció inverzió. Az E_2 és E_1 közötti lézerátmenet során $\lambda = 694,3$ nm-es sugárzás jelenik meg. A rubinlézer impulzusüzemű lézer.

Hélium-neon gázlézer

Lézeranyag: 1 mbar nyomású He-Ne gázkeverék, amiben a gázok aránya: He : Ne = 9 : 1.

Működés: a He atomokat 3000 V feszültséggel felgyorsított elektronok gerjesztik. A He és Ne atomok közötti rugalmatlan ütközés ún. másodfajú gerjesztést okoz: $\text{He}^* + \text{Ne} \rightarrow \text{He} + \text{Ne}^*$
Az E_2 és E_1 energiaszintek között folyamatos populáció inverzió valósul meg, ezért ez egy folytonos üzemű lézer.

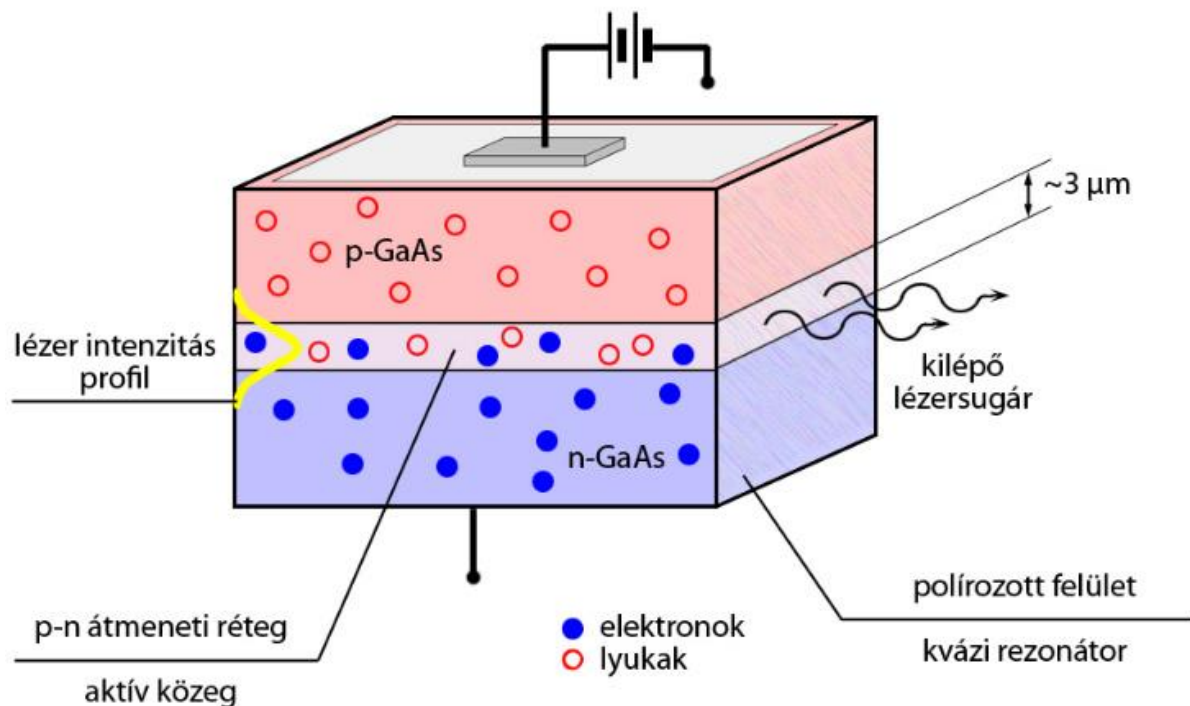
Félvezető lézer

Félvezető lézer:

Egy félvezető p - n átmenete is felhasználható lézersugárzás előállítására.

Ez szintén folytonos üzemmódú lézer.

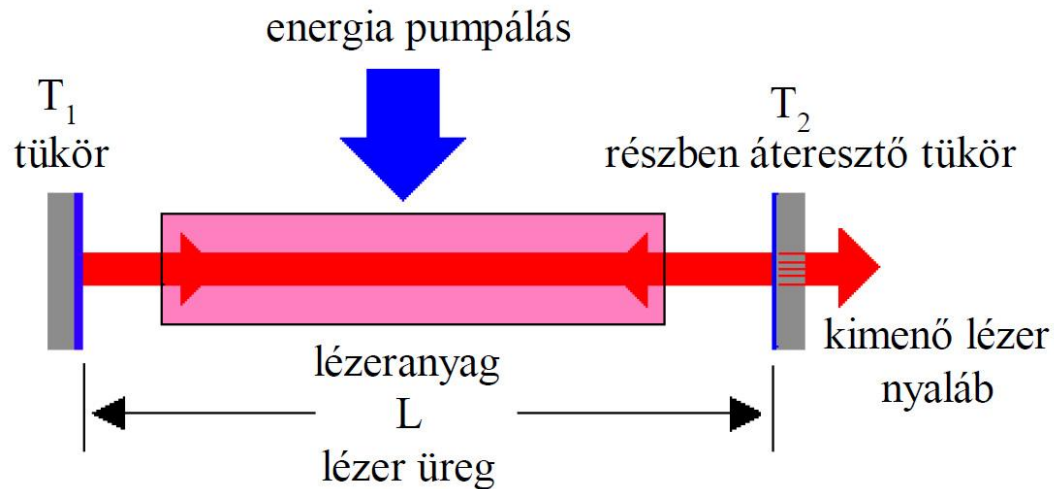
Előnye a kis méret, hátránya a nagy nyaláb divergencia.

Tükörrezonátor

A lézerekben az intenzitás növelésére és a nyalábminőség javítására ún. tükörrezonátort alkalmaznak. A T_1 és T_2 tükröket olyan távolságra helyezik el egymástól, hogy állóhullám alakuljon ki:

$$L = n \frac{\lambda}{2}$$

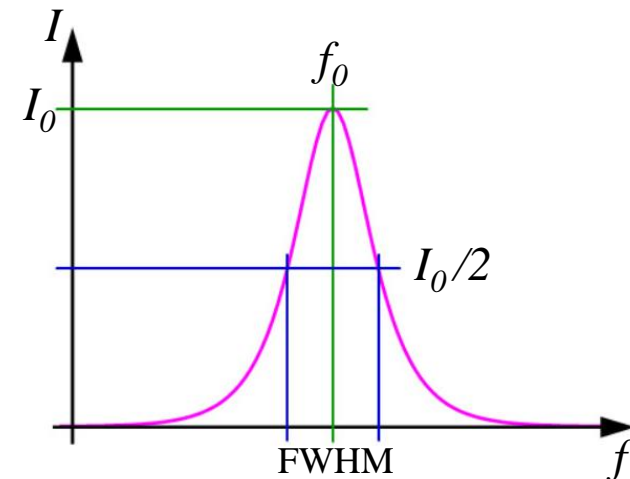
A lézerfény egy tengelyirányban kibocsátott, és spontán emisszióból származó fotonnal indul.

Ez sokszorozódik fel a tükörrezonátorban az indukált emisszió révén.

A rossz irányban haladó fotonok kiszóródnak a lézernyalábbból.

A tükörrezonátor miatt $\text{FWHM} \approx 10^3$ Hz félértékszélesség.

(Ez kisebb, mint a természetes vonalszélesség).

Házi feladat 9:

1. Bizonyítsa be a perdület $\vec{L} = \vec{r} \times \vec{p}$ definíciója alapján (a koordináták és lendület komponensek operátorait alkalmazva), hogy a perdület z -komponensének operátora gömbi polár koordinátákkal felírható a használt alakban:

$$L_z \psi = -i\hbar \frac{\partial \psi}{\partial \phi}$$

2. Határozza meg a hidrogén atomban az elektron pálya impulzusmomentumának lehető legnagyobb értékét, és annak z irányú vetületeit, ha $n = 6$!
3. Egy 3mW teljesítményű He-Ne lézer 632nm hullámhosszú fénysugarat bocsát ki, amelynek átmérője 1mm. Mekkora a fotonok sűrűsége a nyalámban?